

Zicht op verschil

Een verkenning naar stemgedrag en ruimte in Nederland

Josse de Voogd

Zicht op verschil

Een verkenning naar stemgedrag
en ruimte in Nederland

Josse de Voogd

Een uitgave van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
in samenwerking met Telos, Brabants centrum voor duurzame ontwikkeling
Oktober 2017

Deze publicatie is in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties verzorgd door Josse de Voogd, medewerker van Telos, Brabants centrum voor duurzame ontwikkeling, gevestigd aan Tilburg University. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij de auteur. De inhoud vormt niet per definitie een weergave van het standpunt van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

*Josse de Voogd (1983) is onderzoeker op het raakvlak van ruimte, politiek en samenleving. In samenwerking met Telos en BrabantKennis werkt hij aan een boek over de electorale geografie van Nederland. Voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties schreef de Voogd in het verleden onder andere de publicaties *Nieuwe Scheidslijnen op de kaart* (2013) en *Het ongelijkheidsdebat in land en stad* (2015).*

Foto's: Josse de Voogd

‘Nederland meer dan ooit veelstromenland’ kopte de NOS na de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017¹. Een brede waaier aan partijen werd verkozen in de Kamer. Partijen met specifieke kiezersdoelgroepen, woonachtig in specifieke gebieden. De uitslagenkaarten die na deze verkiezingen ingekleurd kunnen worden, weerspiegelen een land in verandering, waarin oude en nieuwe tegenstellingen door elkaar heen lopen.

Maatschappelijke ontwikkelingen als secularisatie, migratie, globalisering en Europese eenwording veranderen het politieke krachtenveld. Nieuwe partijen komen op en kiezers wisselen veelvuldig van partij. Verschillende scheidslijnen manifesteren zich binnen de samenleving en in de politiek. Zoals tussen arm en rijk, hoger- en lageropgeleid, jong en oud, autochtoon en allochtoon, religieus en niet-religieus en, van toenemend belang, tussen kosmopolitisch en nativistisch. De scheidslijnen hebben een sterke ruimtelijke component, waarbij de tegenstelling tussen bloeiende steden met veel hogeropgeleiden en stagnerende industrie- en krimpgebieden met vooral lageropgeleide inwoners in het oog springt. Het zijn trends die ook internationaal zijn waar te nemen, zoals bij de Britse Brexit en de verkiezing van Trump in de Verenigde Staten.

Dit essay geeft een overzicht van de belangrijkste trends die we terugzien op de verkiezingskaarten van Nederland. Na een introductie over het belang van een geografische blik op de verkiezingsuitslag vormen de laatste Kamerverkiezingen het startpunt van de analyse. We zien welke politieke kleuren op welke plekken domineren. Hierna volgt een historisch overzicht, waarbij zichtbaar wordt hoe steeds nieuwe factoren aan de electorale kaart worden toegevoegd, zonder dat oude factoren volledig verdwijnen. Vervolgens wordt gekeken naar specifieke patronen en hoe deze samenhangen met andere factoren. Aan bod komen de tegengestelde links-rechtsverschuivingen in de Noordvleugel van de Randstad en daarbuiten, de ruimtelijke polarisatie tussen kennisintensieve en industriële regio's, de ‘periferisering’ van het populisme, de specifieke positie van het zuiden, de sociaal betrokken *Civic-Belt*, de fragmentatie van het stedelijk gebied en het gewicht van het ‘Middenland’. Als afsluiting volgt een korte nabeschuiving over mogelijke consequenties voor het beleid.

De verkiezingskaart als barometer van het land; het belang van een geografische blik

Verkiezingskaarten vormen een waardevolle barometer van een land. Duidelijk zichtbaar wordt welke waarden en sentimenten er op plekken leven en hoe deze soms veranderen in de loop van de tijd. Dat een partij als de PVV in Amsterdam relatief wegzakt, maar groeit in Almelo, zegt iets over de ontwikkelingen in die twee steden. De verkiezingsuitslag kunnen we dan ook beschouwen als de grootste enquête van Nederland. Het aantal respondenten ligt oneindig veel hoger dan bij ieder ander soort onderzoek en analyse is mogelijk tot op het niveau van het stembureau. Electorale geografie biedt daarmee belangrijke informatie voor politieke partijen en overheden. Het is een waardevolle toevoeging aan ander onderzoek waarin de geografische dimensie niet is meegenomen.

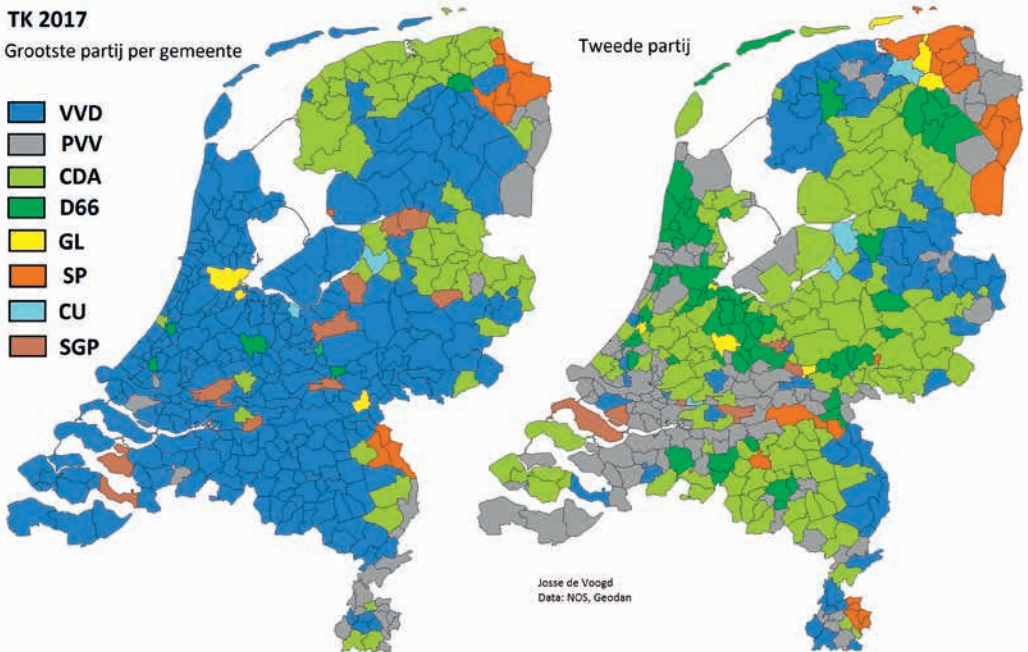
¹ NOS (16 maart 2017). Kiezer stemde met het hart: Nederland meer dan ooit veelstromenland.

Dankzij survey-onderzoeken van wetenschappers en opiniepeilers weten we veel over groepen kiezers in het algemeen. Zo stemmen mensen met een hoger inkomen vaker VVD en mensen met een lagere opleiding vaker PVV. Deels vormt de electorale kaart een weerspiegeling van deze patronen: welvarende wijken kleuren vaak VVD en wijken met veel lageropgeleiden PVV. Toch zijn er veel uitzonderingen. Er bestaan welvarende wijken waar weinig VVD wordt gestemd en regio's met veel lageropgeleiden en weinig steun voor de PVV. Het maakt uit of er een Audi of een bakfiets voor die duurder woning staat; of men in dat dorp met veel lageropgeleiden wel of niet naar de bloedbank gaat; en of men ten noorden of ten zuiden van een bestandsgrens uit de Tachtigjarige Oorlog woont. Een analyse van de verkiezingsuitslag op de kaart vormt daarmee een portret van ons land. Een klein land met een grote regionale diversiteit, waarin mensen zich uitsorteren over gemeenten en buurten, maar waar ook historisch-culturele verschillen nog een belangrijke rol spelen.

Naast waardevolle mogelijkheden kent electorale geografie ook enkele beperkingen. Als twee patronen ruimtelijk samenhangen, kan de relatie op het individuele niveau toch net anders liggen. Als GroenLinks het bijvoorbeeld goed doet in wijken met dure koopwoningen, kan het zijn dat die kiezersgroep juist in de huurwoningen woont die er tussen staan. Verder veranderen niet alleen kiezers van partijkeuze en woonplek, maar nemen ook partijen over de loop der tijd andere posities in. Bij een analyse van de kaart dient met veel factoren rekening gehouden te worden. Het beste resultaat komt naar voren wanneer electorale geografie wordt gecombineerd met ander (survey-)onderzoek en met bezoeken in het veld. Een ander nadeel bij een geografische analyse op lokaal niveau is het feit dat kiezers tegenwoordig de mogelijkheid hebben om op een ander stembureau te stemmen dan waar men is opgeroepen. De uitslag bij een stembureau weerspiegelt dus niet meer per definitie de voorkeur van de kiezers uit de direct omringende buurt. Vooralsnog lijken de patronen hierdoor niet heel sterk te zijn gewijzigd.

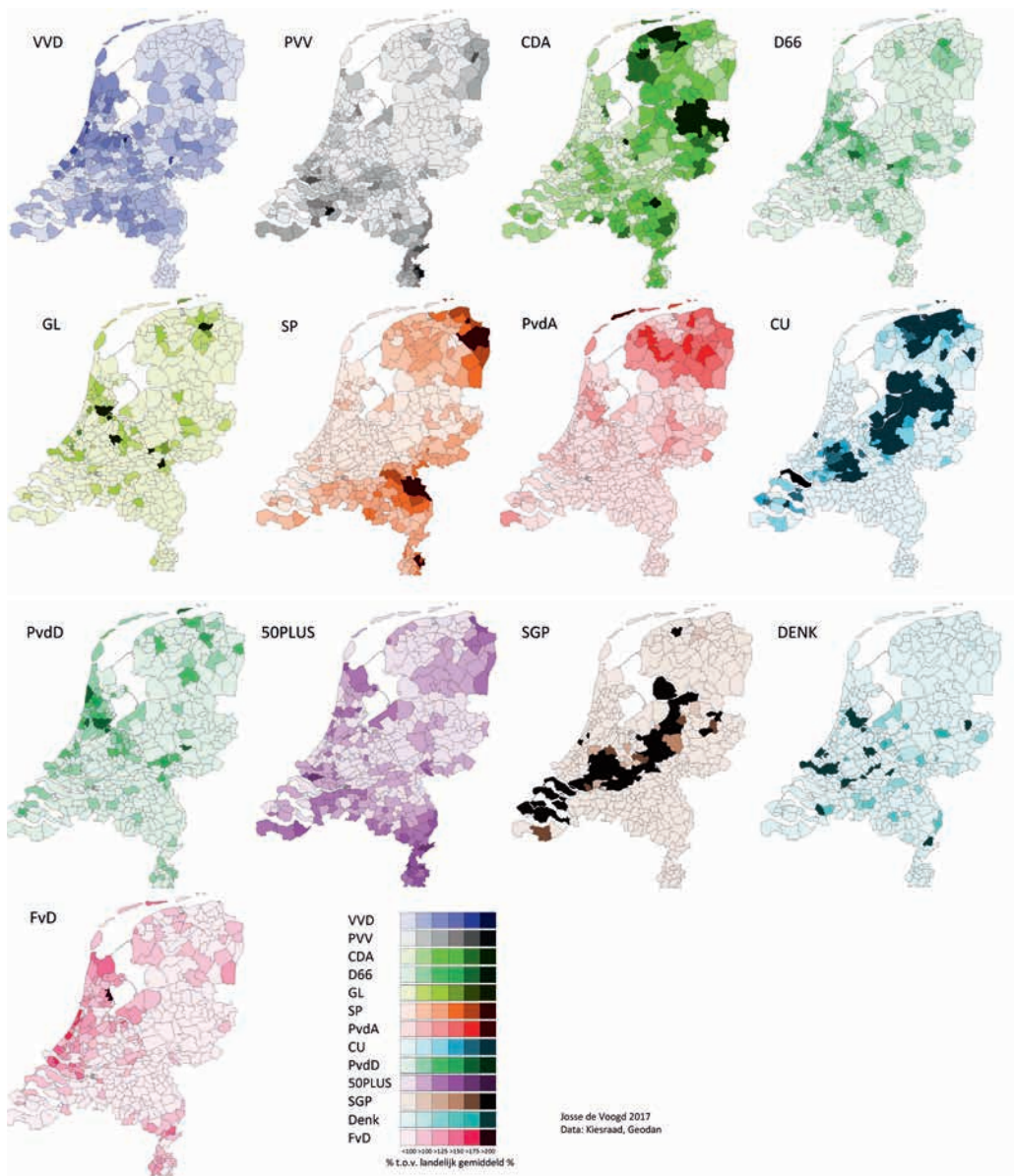
Een lappendeken achter het blauw; de kaart van 2017

De kaart die tijdens de verkiezingsnacht van 15 op 16 maart 2017 tevoorschijn kwam, is blauwer dan ooit. In het overgrote deel van de gemeenten is de VVD de grootste partij. Dit terwijl de VVD overal stemmen verloor ten opzichte van de vorige verkiezingen. Dat het blauw domineert is vooral een gevolg van het historisch grote verlies van de PvdA en van de versnippering van de stemmen over andere partijen. Het westen, midden en zuiden van het land vormt een zee van blauw met hier en daar een eiland waarop een andere politieke kleur zichtbaar is, zoals een aantal studentensteden, waar D66 en GroenLinks pieken, en een enkele keer de SGP, de ChristenUnie of het CDA in sterk christelijke gemeenten en de PVV rond Rotterdam en in West-Brabant. Regio's in het zuidoosten en noordoosten laten een gevarieerder beeld zien. De PVV is de grootste in een strook gemeenten in het oosten van Groningen, Drenthe en Overijssel en in Limburg. De SP wint ook in een aantal Oost-Groningse gemeenten, en in en rond Boxmeer, waar lijsttrekker Emile Roemer woont. Het CDA is de grootste in een reeks plattelandsgemeenten, vooral in Friesland en Overijssel. In de overzeese bijzondere gemeenten wint D66 op Bonaire en Saba en het CDA op Sint Eustatius.

Grootste partij per gemeente (links) en tweede partij per gemeente (rechts) bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017.

Door de versnippering van de overige stemmen is de VVD zelfs in het linkse Leeuwarden de grootste met slechts 15,2% van de stemmen. Daarom is het ook waardevol om te kijken naar de tweede partij per gemeente. Achter het blauwe VVD-gordijn verschijnt een veelkleurig lappendeken, die soms meer zegt over het karakter van een gemeente dan de grootste partij. Duidelijk zichtbaar op deze kaart is de aaneenschakeling van D66- (en soms GroenLinks) gezinde gemeenten in de Noordvleugel van de Randstad en enkele andere stedelijke regio's. Daarnaast valt een concentratie van PVV-gemeenten op langs de grote rivieren, de noordrand van Brabant, in de Zuidvleugel van de Randstad, en in de industriële en forensengemeenten rond Amsterdam. In Oost-Groningen en de Limburgse Mijnstreek zijn SP en PVV vaak afwisselend de grootste of tweede partij. De SP is ook goed vertegenwoordigd in het westen van Groningen en in een aantal Brabantse gemeenten, waaronder Oss, waar voormalig lijsttrekker Jan Marijnissen woont en de partij sterk geworteld is. Op het meer traditionele platteland is vrijwel overal het CDA de tweede partij. Waar de VVD vrij breed weet te scoren in heel Nederland, zou men kunnen stellen dat de 'subtop' van PVV, CDA en D66 grofweg drie verschillende typen Nederland vertegenwoordigt: D66 het succesvolle kennisland, de PVV het meer kwetsbare land van logistiek en industrie, en het CDA het land van dorpen en tradities. Historisch en opmerkelijk is dat de PvdA nergens meer de grootste, tweede of zelfs, met uitzondering van Terschelling, derde partij is.

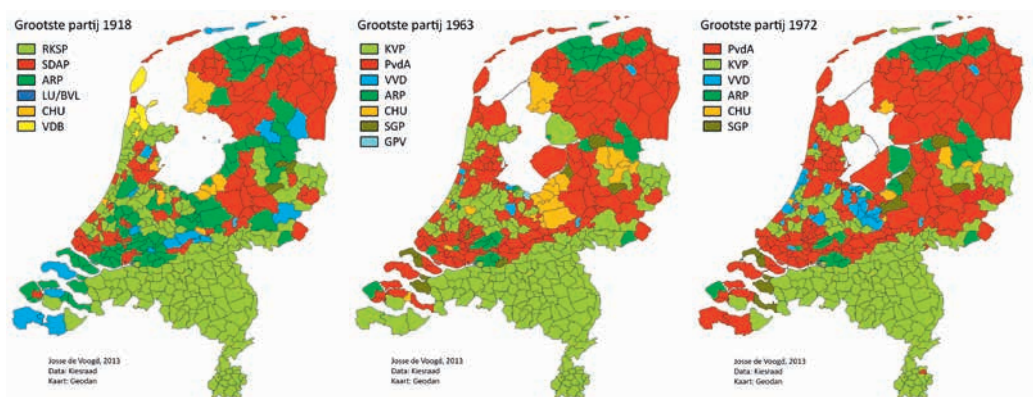
Bolwerken van de (in de kamer verkozen) partijen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. Per partij is aangegeven hoe het percentage per gemeente zich verhoudt tot het landelijke percentage voor die partij.

Waar de kaart met de grootste partij per gemeente per verkiezing flink kan verschillen, blijven de bolwerken van partijen doorgaans intact. Elke partij heeft haar specifieke 'biotopen' waarin ze bovengemiddeld scoort. Sommige partijen doen het heel goed in een beperkt aantal gemeenten, zoals de SGP en Denk, terwijl de aanhang van de VVD veel meer over het land verspreid is. Over het algemeen vinden we de aanhang van de VVD vooral in suburbaan Nederland en die van het CDA op het platteland. D66, GroenLinks en de Partij voor de Dieren zijn geconcentreerd in de steden, soms samen met Denk als er sprake is van een grote moslim-populatie. Bij de PVV valt op dat ze enerzijds scoort in economisch kwetsbare regio's die in het verleden nogal eens links stemden, en anderzijds in rechtser gebieden met veel 'self-made men' (of women), zoals Volendam en Rucphen (St. Willebrord). 50PLUS volgt min of meer het PVV-patroon. Bij de SP valt naast een aantal kwetsbare regio's vooral de concentratie in Brabant op. De PvdA scoort nog steeds relatief goed in de oude bolwerken in het noorden en oosten. ChristenUnie en SGP hebben hun bolwerken in de protestanten-band van zuidwest naar noordoost Nederland. Tot slot doet Forum voor Democratie het goed in een aantal relatief welvarende gemeenten in het westen waar VVD en PVV het ook goed doen en in het verleden de LPF haar aanhang vond.

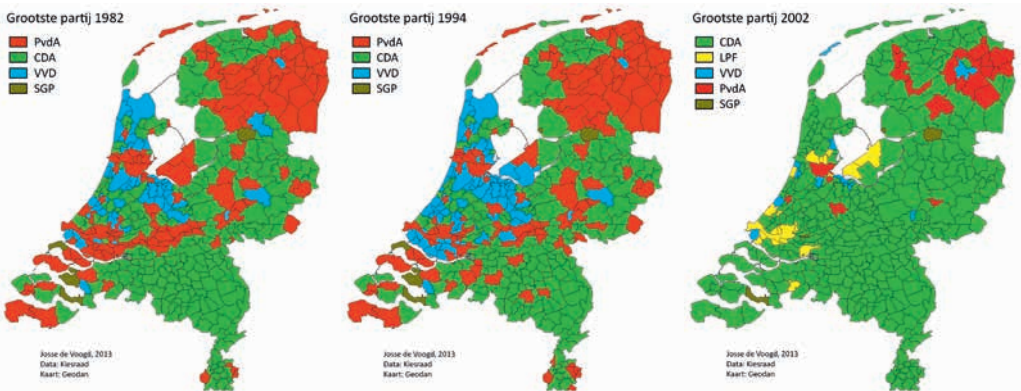
Het oude is niet zomaar verdwenen; een historische blik

De huidige electorale kaart is het resultaat van een groot aantal politieke, maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen. Kijken we naar de kaarten door de jaren heen, dan valt een aantal fasen te onderscheiden. Tijdens deze fasen werd er steeds weer een nieuwe 'kaartlaag' over de oude heen gelegd, zonder dat de vorige laag verdween. In hoofdlijnen gaat het om een historisch-religieuze laag, een sociaal-economische laag en een postmoderne laag die als sedimenten op het land werden afgezet. De kaartlagen liggen over elkaar heen en het lijkt per regio te verschillen welke laag het sterkst domineert.

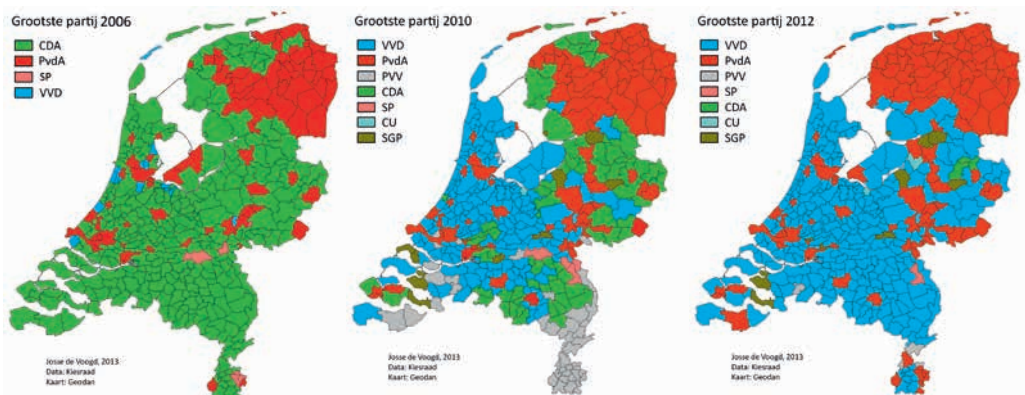
Grootste partij per gemeente in 1918, 1963 en 1972 (grenzen 2013).

De verkiezingen tot aan het einde van de jaren zestig kunnen we min of meer beschouwen als volkstellingen. Het verzuilde Nederland bestond uit katholieke, protestantse en onkerkelijke gebieden en de partijen die de aldaar dominante zuil vertegenwoordigden werden automatisch de grootste. Het zuidoosten was katholiek, daarboven kwam de orthodox protestantse *Bible-Belt* en ten noorden daarvan was Nederland een lappendeken van onkerkelijke, katholieke en verschillende soorten protestantse gebieden. De patronen zijn ontstaan door historische gebeurtenissen, zoals veranderende grenzen en strijd tussen religieuze stromingen. Zo vindt de harde grens tussen katholiek en orthodox protestants gebied die vanuit Zeeland door het Rivierengebied loopt haar oorsprong in de Tachtigjarige Oorlog. Deze scheidslijn is nog altijd intact en ChristenUnie en SGP vinden er hun stabiele aanhang. De katholieke KVP en de protestantse ARP en CHU hadden tot 1967 een meerderheid. Daarna ging het bergafwaarts met deze partijen en in 1980 gingen ze samen op in het CDA. Vandaag de dag valt op hoe het CDA vooral in het zuiden sterk is teruggedrongen. Dit ondanks dat het percentage mensen met een kerkelijke gezindte in het zuiden nog altijd hoog is. De kerkgang is er echter erg laag. Katholieken lijken minder dan protestanten geneigd te zijn om zich uit te schrijven wanneer ze niet langer praktiserend zijn.

Grootste partij per gemeente in 1982, 1994 en 2002 (grenzen 2013).

Het einde van de jaren zestig kunnen we zien als een overgangsmoment. Sociaal-economische tegenstellingen nemen aan belang toe in het stemgedrag van burgers en worden daarmee zichtbaar in de electorale geografie. Er ontstaat een nieuwe ruimtelijke uitsortering naar politieke kleur in Nederland. De steden, waar veel sociale woningbouw plaatsvindt en waar migranten en studenten naar toe trekken, kleuren 'rood' links. Er omheen ontstaat een 'blauwe rand' van rechtsliberale suburbane gemeenten. Naast de oudere welvarende suburbane gemeenten als Bloemendaal en Oosterbeek groeien veel dorpen uit tot grote forensenplaatsen waar de stedelijke middenklasse naar toe trekt. Vanuit het westen rukt het VVD-blauw op ten koste van het Christendemocratische groen dat, met uitzondering van onkerkelijke gebieden in het noorden, op het meer agrarisch georiënteerde platteland blijft domineren. Als het gaat om dominantie op de kaart wisselen VVD en CDA elkaar afhankelijk van de politieke dynamiek af, maar de lange termijn trend is een oprukkend blauw.

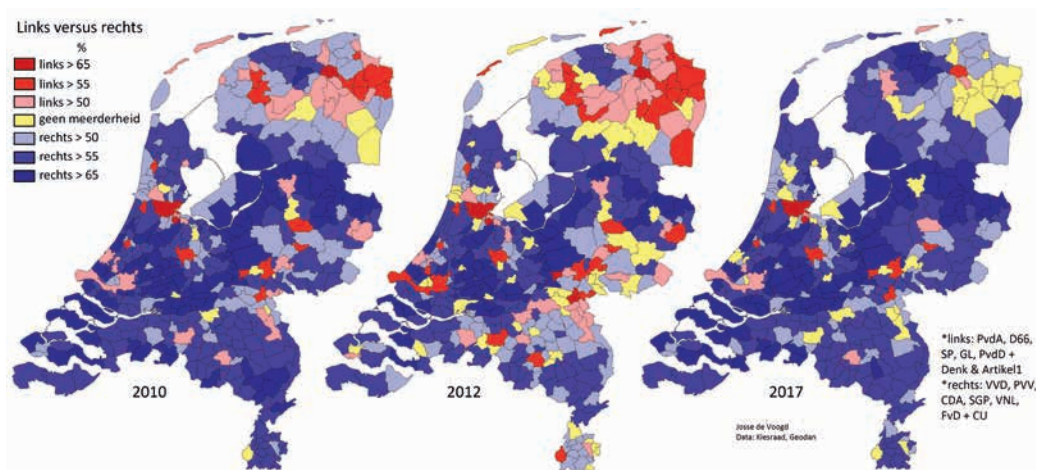
Grootste partij per gemeente in 2006, 2010 en 2012 (grenzen 2013).

In de eenentwintigste eeuw, met de verkiezingen van 2002 en de opkomst van Pim Fortuyn als belangrijk overgangsmoment, neemt het belang van ‘postmoderne’ sociaal-culturele tegenstellingen toe. Thema’s als migratie, globalisering, identiteit en Europese eenwording leiden tot nieuwe breuklijnen. Vooral hoger- en lageropgeleiden blijken sterk uiteenlopende meningen te hebben als het gaat om deze thema’s. Daarbij nemen hoger opgeleiden vaker een positie in die we kunnen omschrijven als ‘kosmopolitisch’ of ‘universalistisch’, terwijl lager opgeleiden eerder neigen naar ‘nativistische’ of ‘particularistische’ denkbeelden². Daarbij gaat het zowel om verschillende belangen als om verschillende waarden, die vaak weer samen hangen met levensstijlen. De traditionele grote drie partijen VVD, CDA en PvdA verliezen kiezers aan partijen die meer uitgesproken zijn over deze nieuwe sociaal-culturele tegenstellingen: aan de kosmopolitische kant van het politieke spectrum de progressief liberale partijen D66 en GroenLinks en aan de meer particularistische kant de rechtse LPF en later de PVV, de linkse SP en de ouderenpartij 50PLUS. Als gevolg van de nadruk op de genoemde nieuwe thema’s lopen oude bolwerken van de traditionele partijen naar verschillende kanten leeg. De suburbane VVD-gezinde gemeenten met veel hogeropgeleiden neigen ook naar D66, de VVD-gemeenten met meer middelbaar- of lageropgeleiden, zoals de groeikernen, plaatsen als Den Helder en een regio als West-Brabant eerder naar de PVV. Het CDA wordt op het gesuburbaniseerde platteland beconcurrerd door de VVD, maar in meer perifere en krimpende regio’s eerder door de PVV en soms de SP. En zo verliest de PvdA in industriesteden en plattlandsgebieden met veel lager opgeleiden aan de SP en de PVV en in steden met veel hogeropgeleiden aan D66 en GL. Bij de verkiezingen van 2017 zijn daar Denk en Artikel 1 als concurrenten bijgekomen, waardoor etniciteit een nieuwe zichtbare electorale scheidslijn is gaan vormen.

² O.a.: Bovens, M. & A. Wille (2010). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker en Sociaal en Cultureel Planbureau & Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2014). *Geschieden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*.

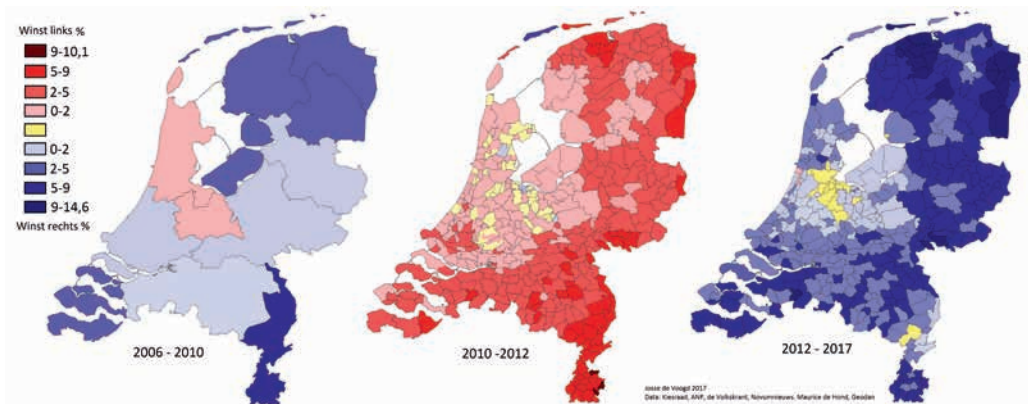
Links, rechts, progressief liberaal en sociaal-behoudend

In een versnipperd politiek landschap zijn ook de grootste partijen klein. In een VVD-bolwerk waar 33% VVD stemt, stemt nog altijd 67% niet op die partij. Tegelijk is het vaak zo dat partijen die qua inhoud en stijl enige verwantschap vertonen ook op de kaart een overlap laten zien. Zo vallen D66 en GroenLinks op de kaart vaak samen, evenals PVV, SP en 50PLUS. Het optellen van de scores van verwante partijen geeft een goed beeld van het profiel van een gemeente. De beperking bij het maken van de juiste partijcombinaties is wel dat het politieke krachtenveld gecompliceerd is met veel verschillende scheidslijnen. Zo zijn de termen links en rechts niet meer eenduidig en afhankelijk van de vraag of het over meer sociaal-economisch of sociaal-culturele thema's gaat, verandert de groepering. D66 is uitgesproken progressief, of links, op sociaal-cultureel vlak, maar sociaal-economisch een middenpartij. En zo zou de SP zowel in een links blok kunnen passen, alsook binnen een populistisch blok. Het meest 'eerlijke' beeld van een gemeente wordt daarom verkregen door steeds verschillende combinaties op de kaart te zetten.

Links-rechts verhoudingen in 2010, 2012 en 2017.

Wanneer we ondanks de nodige mitsen en maren uitgaan van de links-rechts verdeling zoals die traditioneel vaak wordt aangehouden, met D66 bij links en CU en PVV bij rechts, komt bovenstaand kaartbeeld naar voren. Over het algemeen doet links het goed in de steden en een aantal noordelijke plattelandsgemeenten. Wanneer we de christelijke partijen als rechts beschouwen dan is de *Bible-Belt* de ruggengraat van rechts Nederland, met uitlopers in het Groene Hart, het zuidwesten van Brabant en Overijssel. Focussen we ons alleen op seculier rechts, dan springen West-Nederland buiten de steden, het Rivierengebied en het westen van Brabant er vooral uit.

Links-rechts verschuivingen in 2010 (links, per provincie), 2012 (midden) en 2017 (rechts).

Leggen we de uitslagen van de laatste drie landelijke verkiezingen naast elkaar, dan valt op dat de verhoudingen tussen links en rechts in het westen van Nederland min of meer intact blijven, maar dat deze in het noorden, oosten en zuiden sterker variëren. Als het om de links-rechts balans gaat, kunnen we deze gebieden dan ook beschouwen als de Nederlandse 'swing-states'. In 2010 en 2017 schoven deze gebieden naar rechts op, maar in 2012 juist naar links. In 2010 en 2017 stonden sociaal-culturele thema's sterker op de voorgrond. In beide gevallen kwam de lijsttrekker van de PvdA uit Amsterdam en zocht deze tijdens de campagne de strijd op met de PVV. Die strategie lijkt het goed te doen bij progressieve kiezers in de Noordvleugel van de Randstad, maar niet bij de meer behoudend georiënteerde kiezers in de rest van het land. Daar lijkt rechts stemmen te winnen als het over sociaal-culturele thema's gaat, terwijl links groeit als sociaal-economische thema's als bezuinigingen en zorg meer op de voorgrond staan, zoals in 2012 het geval was.

Als het gaat om deze links-rechts verschuivingen lijkt er sprake van twee typen Nederland met net een andere dynamiek. In beide delen zijn linkse en rechtse gebieden, maar de trends bij verkiezingen zijn wel precies andersom. Er lijkt sprake van een progressief liberale Noordvleugel van de Randstad, dat eerder cultureel links dan economisch links georiënteerd is. Leggen we er andere cijfers naast, dan blijkt het progressief liberale gebied ook het gebied waar mensen vaker hoog zijn opgeleid, zij gemiddeld verder wonen van waar hun overgrootouders woonden en zij relatief vaak digitaal betalen in plaats van contant³. Daarnaast is er over het algemeen een hoge mate van welvaart en ontwikkelen de huizenprijzen zich gunstig. D66, GL en VVD zijn er alle drie sterk. Deze partijen zijn over het algemeen liberaal en individualistisch ingesteld en de aanhang blijkt volgens onderzoek optimistisch over het eigen leven en over de ontwikkeling van de samenleving⁴. Meer naar het noorden, oosten en zuiden doen partijen met een sterker gemeenschaps-ideaal het beter. Bewoners zijn er over het algemeen honkvaster en industrie en landbouw spelen er nog een grotere rol. Er zijn meer mensen met een werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsuitkering en zorguitgaven liggen er relatief hoog. Vooral hier lijken veel kiezers te wonen die sociaal-economisch meer linkse standpunten combineren met sociaal-cultureel meer rechtse standpunten. We kunnen hier spreken

³ Voogd, J. de (2013). *Nieuwe scheidslijnen op de kaart*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

⁴ Sociaal en Cultureel Planbureau (2016). *Burgerperspectieven 2016-4*.

van een electoraal ‘gat’. Ondanks dat een grote groep kiezers deze positie inneemt, wordt de combinatie van sociaal-economisch links en sociaal-cultureel rechts maar beperkt vertegenwoordigd in het partijlandschap⁵. Afhankelijk van welk thema centraal staat kiest deze groep vervolgens voor een linkse óf rechtse partij.

Pieken en mazen in het net; ruimtelijke polarisatie

Na een aantal decennia van suburbanisatie en spreiding valt het op dat veel steden in de lift zitten qua bevolkings- en economische groei. De samenstelling van de stedelijke bevolking verandert. Hogeropgeleiden trekken naar de stad en keren na hun studie minder vaak terug naar hun geboorteplaats dan in het verleden. Zij concentreren zich in bepaalde regio’s waar kennisintensieve sectoren domineren, zoals in de Noordvleugel van de Randstad en rond Arnhem, Nijmegen en Eindhoven, terwijl elders in het land hun aandeel afneemt. Het gemiddelde inkomen in veel steden neemt toe nu groepen met een hoger inkomen minder snel de stad verlaten. Tegenover de bloeiende binnensteden staan de randgemeenten, in het bijzonder de voormalige groeikernen, waar eerder een proces van sociale daling plaatsvindt. Deze plaatsen trekken nu vaak lagere inkomensklassen aan die de stad vrijwillig of noodgedwongen verlaten. Daarnaast tonen industriegebieden als de Rijnmond en middelgrote plaatsen als Oss zich kwetsbaar. In de sectoren die hier een belangrijke rol spelen staat de werkgelegenheid onder druk door globalisering en automatisering⁶. Verder vindt in een aantal gebieden bevolkingskrimp plaats, zoals in Oost-Groningen en de Limburgse Mijnstreek.

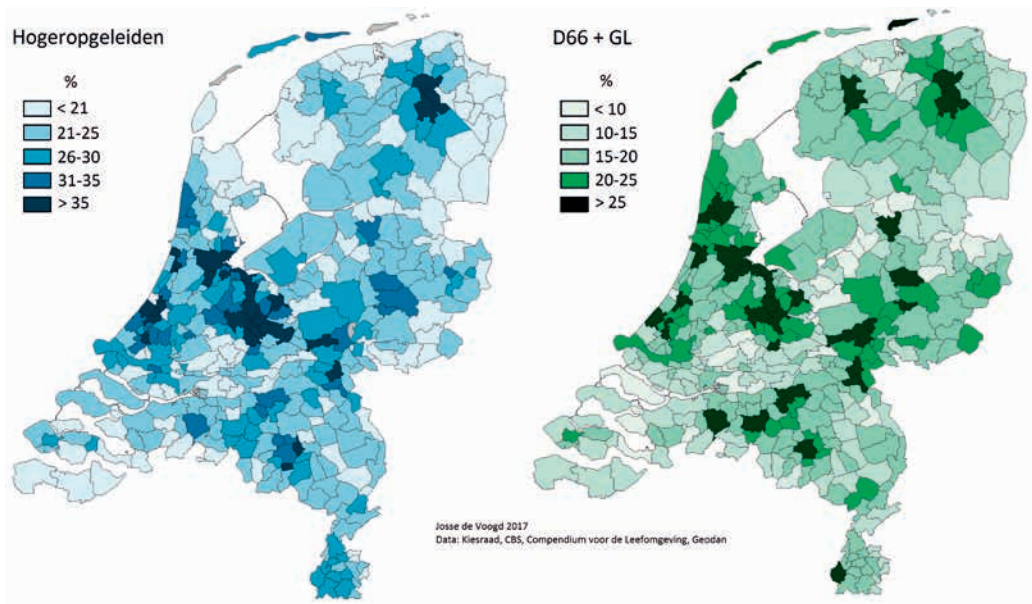
Bij deze tegenstellingen valt op dat de verschillen zich niet alleen tussen landsdelen manifesteren. Ze komen naar voren op verschillende schaalniveaus, zoals binnen provincies, regio’s, stadsgewesten en steden. In de regio Rijnmond manifesteert het verschil zich bijvoorbeeld tussen wijken en gemeenten ten noorden en ten zuiden van de Maas, en in Groningen tussen het westen en oosten van de provincie. Een 3D-visualisatie van de economische toegevoegde waarde door Bureau Louter laat een land zien vol stedelijke ‘pieken’, met een opvallende clustering langs de snelweg A2⁷. Er lijkt vooral sprake van een netwerk van meer succesvolle gebieden, met daartussen en daarnaast gebieden waar de situatie minder gunstig is. Tordoir, Poorthuis en Renooy spreken in dat kader over de ‘mazen in het netwerk’⁸: gebieden met een perifere ligging, die vergrijzen, waar de leefbaarheid onder druk staat of waar selectieve uitstroom plaatsvindt en de fysieke structuur verouderd is. Hogeropgeleiden pendelen hoofdzakelijk tussen de stedelijke pieken, terwijl lageropgeleiden meer lokaal en regionaal zijn georiënteerd.

⁵ O.a.: Kanne, P. (2011). *Gedoogetdemocratie. Heeft stemmen eigenlijk wel zin?* Amsterdam: Meulenhoff.

⁶ O.a.: BrabantKennis (2014). *Midsized Brabant. Verkenning van de toekomst voor Brabantse middelgrote steden* & Ponds, R, G. Marlet & C. van Woerkens (2016). *Mind the gap? Verschillen in Brabant op de kaart*. Atlas voor Gemeenten & BrabantKennis.

⁷ Bureau Louter (2017). *Het Toegevoegde Waarde Landschap*.

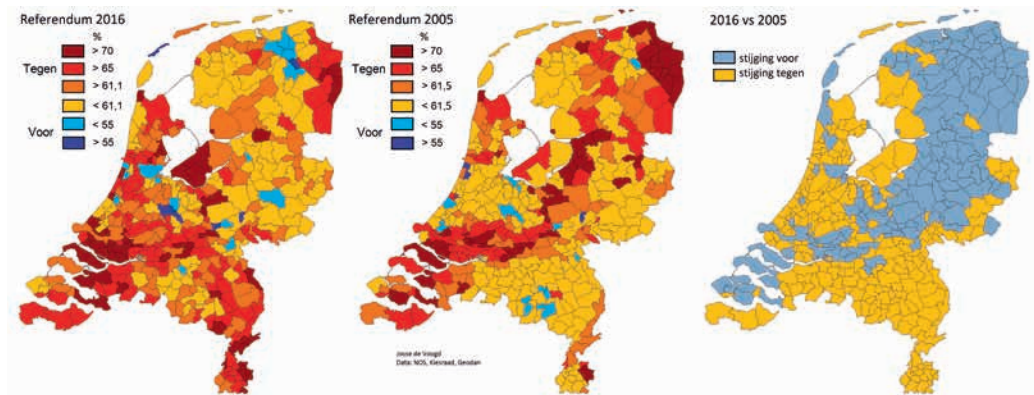
⁸ Tordoir, P., A. Poorthuis & P. Renooy (2015). *De veranderende geografie van Nederland; de opgaven op mesoniveau*. Atelier Tordoir & Regioplan.

Aandeel hogeropgeleiden in 2014 (links) en aanhang D66 en GroenLinks bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 (rechts).

Het zijn patronen die duidelijk zichtbaar zijn in de electorale geografie. Zo zien we een duidelijk verband tussen het aantal hogeropgeleiden en de aanhang van progressieve en groene partijen als D66 en GL. Opvallend is daarbij de lijn Alkmaar-Nijmegen, waar we kunnen spreken over een 'Green-Belt', een aaneengesloten zone van aantrekkelijke succesvolle steden met groene randgemeenten en veel stemmen voor deze progressieve groene partijen. Kleinere *Green-Belts* vinden we tussen Leiden en Rotterdam, in het midden van Brabant, langs de IJssel en in Groningen en het noorden van Drenthe. De meer populistische en particularistische partijen PVV, SP en 50PLUS doen het doorgaans beter in gebieden die zich in een meer kwetsbare positie bevinden, zoals de naoorlogse buitenwijken, de groeikernen, industrieplaatsen, krimpgebieden en vroegere wingewesten zoals de Mijnstreek en de hoogveengebieden in het noordoosten.

De geografie van succes en (relatieve) stagnatie en van verschillende waarden en leefstijlen kwam ook duidelijk naar voren in de uitslagenkaart van het referendum van 2016 over het verdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne. Het controversiële referendum leverde een interessant nieuw kaartbeeld op, waarbij er scheidingslijnen naar voren kwamen die bij verkiezingen soms minder zichtbaar zijn, omdat ze dan dwars door partijen heen lopen. Zo ging het patroon van voor- en tegenstemmen dwars door de ruimtelijke patronen van VVD en PvdA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 heen. Daarmee had de uitslag al een voorspellende waarde voor de verkiezingsuitslag van 2017. Daar waar veel voorstemmers waren is de PvdA leeggelopen richting GroenLinks en D66, daar waar veel tegenstemmers waren wonnen PVV en SP.

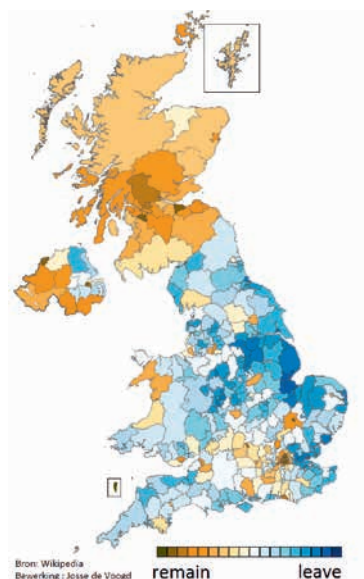
Percentage voor- en tegenstemmers bij de referenda van 2005 (links) en 2016 (midden) en de verschuivingen tussen de twee referenda (rechts).

Gemeenten met een meerderheid, danwel een hoger dan gemiddeld percentage aan voorstemmers, kenmerken zich vaak door een hoog opleidingsniveau. Er zijn relatief veel voorstemmers in linkse studentensteden en in welvarende rechtser randgemeenten. Daarnaast valt het relatief hoge aantal voorstemmers in het noordoosten op.

Het patroon van nieuwe tegenstellingen die oude links-rechts patronen doorsnijden, waarbij vooral de steden en randgemeenten met veel hogeropgeleiden pro-Europees stemmen, komt in meer landen naar voren. Bij het Britse *Brexit* referendum over uittreding uit de Europese Unie koos het linkse Londen er in meerderheid voor om binnen de Europese Unie te blijven. Ditzelfde gold voor welvarende en van oudsher rechtse gemeenten nabij de stad. In de linkse industrieregio's in het noorden van het land stemde echter een meerderheid voor het verlaten van de Europese Unie, evenals in plattelandsgebieden die altijd conservatief hebben gestemd. Iets vergelijkbaars zagen we in Oostenrijk. Bij de presidentsverkiezingen drongen een groen-linkse pro-Europese kandidaat en een rechtspopulistische Eurosceptische kandidaat door tot de tweede ronde, terwijl de keuze in het verleden altijd ging tussen een sociaal-democraat en een christen-democraat. De steden verschoten van rood-links naar groen-links, maar op het platteland vond een omkering plaats. Het linkse platteland in het oosten werd rechtspopulistisch, rijke randgemeenten en delen van het conservatieve westen gingen naar de groenen. Ook de recente presidentsverkiezingen in Frankrijk lieten een soortgelijk patroon zien.

Interessant is een vergelijking met de uitslag van het referendum in 2005 over de Europese Grondwet. De verhouding tussen voor- en tegenstemmers was in 2005 en 2016 vrijwel hetzelfde (61,5 % tegen in 2005, 61,1 % in 2016). Voor een deel komen de patronen in de verschillende jaren overeen, zo stemden SGP-gezinde gemeenten in beide gevallen het meest tegen, maar er zijn ook opvallende verschillen. De uitslag van 2016 is meer gepolariseerd. Gemeenten stemden overtuigender voor óf tegen, terwijl er in 2005 meer gemeenten een gemiddelde positie innamen.

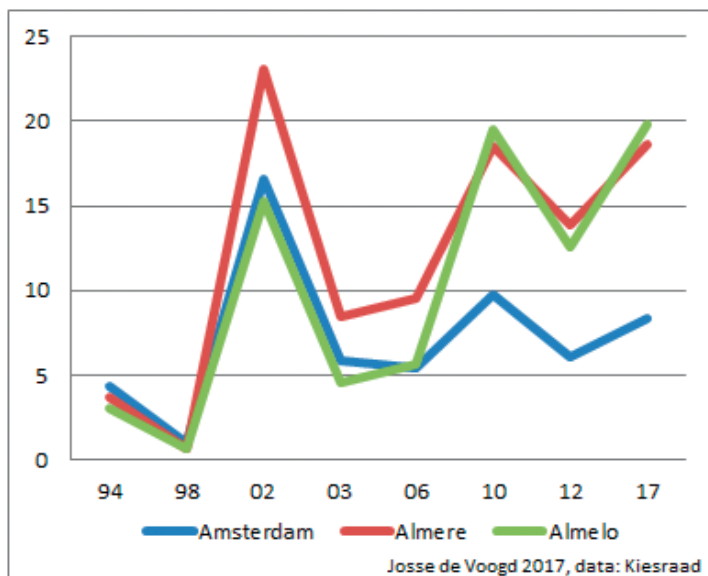
Verenigd Koninkrijk. Regio's die bij het referendum van 2015 kozen voor blijven in (remain) of het verlaten (leave) van de Europese Unie⁹.

Vooraf in steden met veel hogeropgeleiden en in van oudsher protestantse gemeenten werd in 2016 vaker voor gestemd dan in 2005. Katholieke regio's laten over het algemeen juist een stijging van het aantal tegenstemmers zien. Veranderde posities van partijen, ruimtelijke en ideologische polarisatie tussen hoger- en lageropgeleiden en wellicht historische verschillen tussen protestanten en katholieken spelen mogelijk een rol bij deze verschuivingen.

Van de oude wijken naar Almere en Almelo; periferisering van het populisme

Wanneer we de aanhang voor rechtspopulistische stromingen in de loop der tijd bekijken, dan valt op dat het zwaartepunt aan het verschuiven is vanuit de stad naar de randgemeenten, kleinere steden en het platteland. Aanvankelijk kwam het populisme vooral op in stedelijke en suburbane gemeenten in het westen. Rond de opkomst van de LPF werd nog vaak gesproken over 'de mensen in de oude wijken'. Daarna verschoof het zwaartepunt naar het zuiden en bij de laatste verkiezingen heeft het noordoosten een inhaalslag gemaakt. Daardoor valt nu een driedeling waar te nemen waarbij populistische partijen in het midden van het land laag scoren en in het noorden en zuiden hoog. We kunnen spreken van een 'periferisering' van de proteststem, op zowel lokaal, regionaal als nationaal niveau. Deze verschuiving valt ook in andere landen waar te nemen.

⁹ Wikipedia (2015). File: United Kingdom EU Referendum 2016 area results.svg. Auteurs: Mirrorme22, Brythones, Nilfanion, TUBS & Sting.

De aanhang van rechtspopulistische partijen (CD, CP, LPF, EénNL, Partij voor Nederland, PVV, TON, FvD, VNL & GeenPeil) in Amsterdam, Almere en Almelo tussen 1994 en 2017.

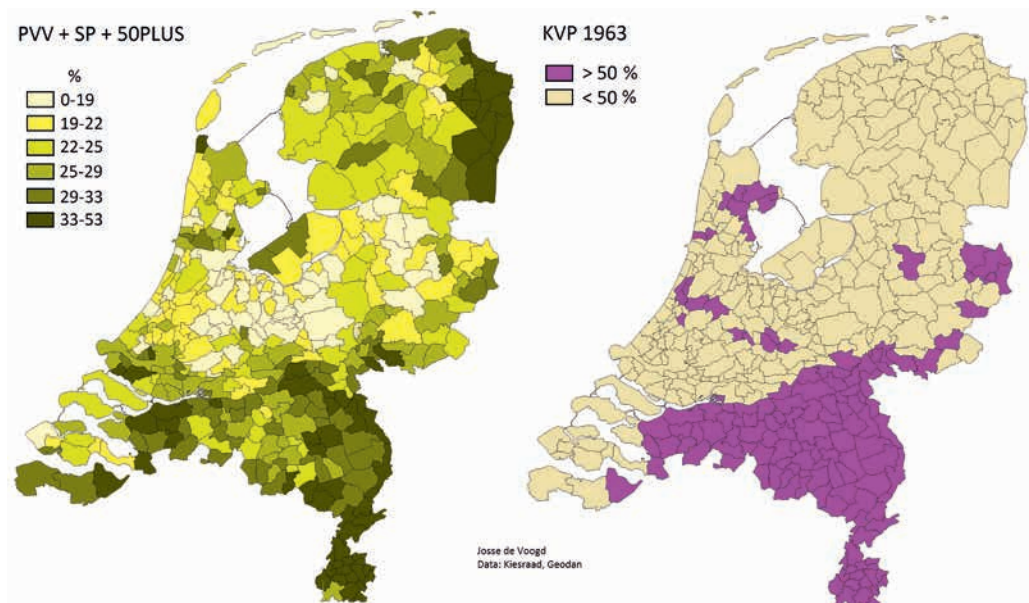
Wanneer we kijken naar de aanhang van rechtspopulistische partijen in de gemeenten Amsterdam, Almere en Almelo, dan valt op dat de aanhang in Amsterdam relatief daalt ten opzichte van het landelijke gemiddelde. In Almere blijft het percentage steeds bovengemiddeld en in Almelo neemt de aanhang duidelijk toe. Bij de groeikernen als Almere valt op dat hier in het verleden veel op de VVD en D66 werd gestemd, maar nu vooral de PVV bovengemiddeld scoort. Hier zien we de effecten van het populairder worden van de grote stad onder hogere inkomens en de trek van de lagere (midden)klasse naar de groeikernen. Het stedelijke potentiële PVV-electoraat verschuift dus naar de buurgemeenten. Hetzelfde geldt voor veel allochtone inwoners die ook in toenemende mate in de omringende plaatsen gaan wonen. Waar Utrecht witter zal worden, zal buurgemeente Nieuwegein juist verder verkleuren. De steun voor de PVV in de groeikernen kan mede verklaard worden als reactie op deze verkleuring. Voor het percentage PVV-kiezers lijkt niet zozeer het aandeel allochtonen relevant, maar eerder de verandering die hierin plaatsvindt, en de sociaal-economische, sociaal-culturele en fysieke context waarin dat gebeurt. Iets soortgelijks zien we bij ouderenpartij 50PLUS. Niet vergrijzing an sich lijkt de 50PLUS stem te bepalen, maar de context waarin dit plaatsvindt. Naast demografische en economische veranderingen heeft mogelijk ook het karakter van populistische partijen zelf invloed op de geografische spreiding van hun aanhang. Zo was Fortuyn een flamboyante stedelijke homoseksueel terwijl de uit Limburg afkomstige Wilders duidelijk conservatiever is.

Beelden van buurten met veel populistische kiezers.

De Nederlandse Fantoomgrens; de specifieke positie van het zuiden

Opvallend op de kaart van het populisme is de steun in het zuiden van het land. Stapelen we de verkiezingskaarten van PVV, SP en 50PLUS op elkaar, dan valt op dat ten zuiden van een lijn die vanuit Zeeuws-Vlaanderen, via het Rivierengebied naar de Achterhoek loopt, in vrijwel alle gemeenten een bovengemiddelde score wordt behaald. Afhankelijk van bijvoorbeeld opleidings- en welvaartsniveau verschillen ook in het zuiden de percentages per gemeente. Maar het lijkt of de partijen daarnaast al kunnen rekenen op een zeker 'basisniveau' van aanhang. Hier komt de historische 'laag' naar voren die nog onder de sociaal-economische en postmoderne tegenstellingen zit. Het betreft hier een waterscheiding die teruggaat tot de Tachtigjarige Oorlog. De zuidelijke Nederlanden behoorden aanvankelijk aan de Spanjaarden toe en bleven daarna katholiek. Terug in de Nederlandse schoot werden deze zogenoemde Generaliteitslanden lange tijd bestuurd als een soort interne koloniën, waarbij katholieken als tweederangs burgers werden gezien.

Aandeel stemmen voor PVV, SP en 5oPLUS 2017 (links) en gemeenten waar de KVP in 1963 een meerderheid behaalde (rechts).

Aan beide kanten van de breuklijn lijkt zich een andere politieke cultuur te hebben ontwikkeld. De specifieke geschiedenis heeft de aversie tegenover het gezag in Den Haag gesterkt en er bestaat een sterker wantrouwen richting instituties, wat zich mede uit in lagere opkomsten bij verkiezingen. Lange tijd stemde een overweldigende meerderheid van de bevolking op de KVP en het religieuze, sociale en politieke leven werd beheerst door de katholieke kerk. De ontkerkelijking kwam in het zuiden wat later op gang dan in het noorden en verliep daarna in een hoog tempo. Als gevolg van de ontkerkelijking ligt in het zuiden een grote electorale markt open. De partijbindingen zijn er minder sterk, en de schommelingen in kiezersvoorkeur zijn er doorgaans groter. Nieuwe partijen als PVV, SP en 5oPLUS en in het verleden D66 krijgen in het zuiden gemakkelijker voet aan de grond. Dit wordt versterkt door een politieke cultuur die meer gericht lijkt op personen. Als politici uit een bepaalde regio in het zuiden komen, dan trekt een partij daar doorgaans veel extra stemmen. Op gemeentelijk niveau zien we het personalistische karakter van de politiek terug in het grote aantal lokale partijen.

Voor de SP lijkt in het gat te zijn gesprongen dat de KVP achterliet. Dit zowel electoraal als ook organisatorisch, door bijvoorbeeld zaken voor mensen in de wijken te regelen. Enerzijds is de SP een partij die linkse teleurgestelde kiezers van de PvdA trekt, anderzijds lijkt de partij ook te appelleren aan een regionaal sentiment. De SP scoort in het zuiden ook in gemeenten waar andere linkse partijen van oudsher weinig voet aan de grond hebben gekregen. Waar de partij landelijk aan de zijlijn staat, krijgt en neemt zij in het zuiden wel vaker bestuurlijke verantwoordelijkheid. De positie van de SP is enigszins te vergelijken met die van de linkse partij die Linke in Duitsland. Beide partijen trekken weliswaar kiezers uit het hele land, maar hebben hun thuisbasis in regio's waar enige heimwee lijkt te bestaan naar een tijd waarin de staat of respectievelijk de katholieke kerk meer naar de burgers omzag.

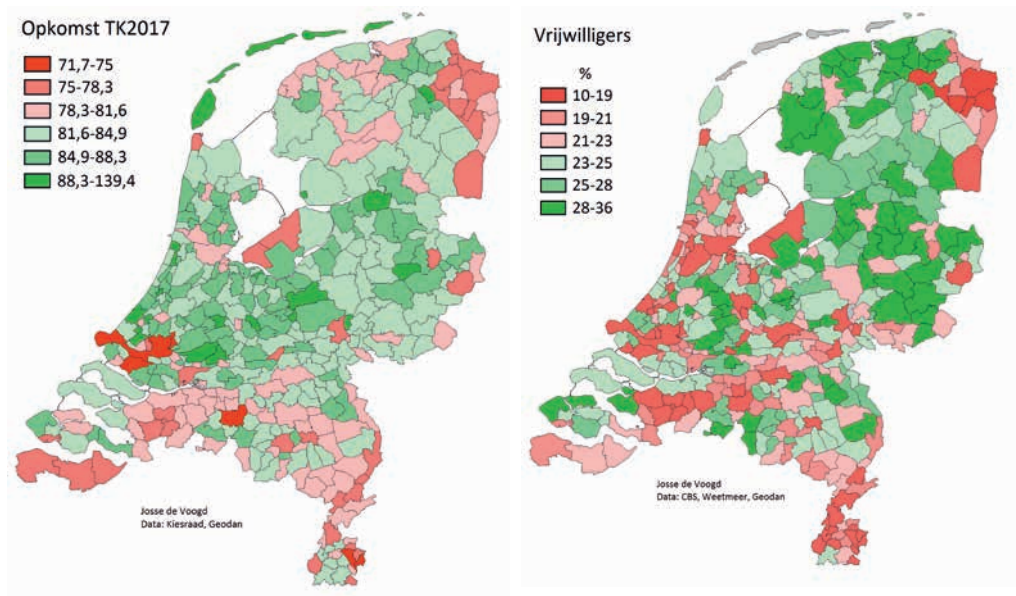
Zuid-Nederlands straatbeeld: kleinere ramen, donkere stenen en veel rolluiken.

Opmerkelijk is hoe de aanhang van hedendaagse niet-religieuze partijen zo sterk samenhangt met eeuwenoude tegenstellingen waarin religie wel een grote rol speelde. We kunnen spreken van een ‘fantomgrens’: een niet bestaande grens die in politiek en cultureel opzicht nog sterk aanwezig is. Dankzij infrastructuur, communicatiemiddelen en de verzorgingsstaat is het gebied geïntegreerd met de rest van Nederland, maar bepaalde verschillen zijn blijven bestaan. In het straatbeeld is de breuklijn nog altijd zichtbaar door een groter aantal rolluiken en kapelletjes¹⁰. Vergelijkbare fantomgrenzen zien we tussen West- en Oost-Duitsland, tussen het oorspronkelijke Polen en het deel dat werd geannexeerd van Duitsland en tussen het westen en oosten van Oekraïne.

De ‘Civic-Belt’; het belang van sociale samenhang

Waar populistische partijen in het zuiden hoger scoren dan men op basis van de bevolkingssamenstelling en economische ontwikkeling zou verwachten, is het in delen van noordoost Nederland juist andersom. Ondanks de relatief lage opleidings- en welvaartsniveaus is de aanhang van de PVV er relatief beperkt, hoewel die achterstand bij de laatste verkiezing voor een deel is ingelopen. Waar GroenLinks en D66 op de kaart duidelijk samenhangen met een hoog opleidingsniveau, geldt dit voor de PVV andersom minder sterk. Sociale samenhang en sociaal vertrouwen lijken de opkomst van (vooral het rechtse) populisme te dempen.

¹⁰ Voogd, J. de (2011). *Bakfietsen en Rolluiken, de electorale geografie van Nederland*. Utrecht: Bureau de Helling.

Opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 (links) en percentage vrijwilligers in 2009 (rechts).

Op de kaart valt op dat bepaalde patronen elkaar geregeld overlappen. Daar waar opkomsten bij verkiezingen hoog zijn, kiezers minder snel van partij wisselen, relatief weinig tegen is gestemd bij het referendum en de PVV klein is in relatie tot het opleidingsniveau, daar wordt doorgaans veel vrijwilligerswerk gedaan, is het vertrouwen in de medemens en in instituties hoger, wordt vaker bloed gedoneerd en wordt er meer geld gegeven bij collectes¹¹. In grote lijnen gaat het om een zone die loopt vanaf het Groene Hart over de Veluwe naar Overijssel, Friesland en het westen van Groningen en Drenthe. Het gaat vaak om van oudsher protestantse gemeenten. Ook de Zeeuwse eilanden Walcheren en Beveland en enkele traditionele katholieke Brabantse gemeenten kunnen we er onder scharen. Naast een *Bible-Belt* en een *Green-Belt* zouden we kunnen spreken over een *'Civic-Belt'*, een zone met een hoge mate van burgerschap. De verschillen tussen noord en zuid laten zien dat ook na ontkerkelijking oude religieuze tegenstellingen nog een rol spelen in de hedendaagse sociale structuur. Daarnaast is de economische geschiedenis van belang. Daar waar exploitatie van gronden ooit centraal stond en verhoudingen hiërarchischer waren, lijkt het sociaal vertrouwen en de sociale samenhang wat minder sterk. Dat geldt voor het zuiden als geheel, en in het noordoosten vallen de verschillen op tussen terp- en brinkdorpen met hoge opkomsten en weinig PVV-stemmers en kanaaldorpen in afgegraven hoogveengebieden met lage opkomsten en veel PVV-stemmers.

¹¹ Voogd, J. de (2013). *Nieuwe scheidlijnen op de kaart*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties & Bekkers, R. & I. Veldhuizen (2008). Geographical differences in blood donation and philanthropy in the Netherlands. What role for social capital? *Tijdschrift voor sociale en economische geografie*. 99 (4) 483-496.

Terpdorp (links) en kanaaldorp (rechts).

Bakfietsen, tegeltuinen en schotelantennes; de gefragmenteerde stad

Niet alleen tussen maar ook binnen gemeenten doen zich grote verschillen voor. Voor de steden valt een zekere typologie te ontwaren van gelijksoortige wijken die in verschillende steden een vergelijkbaar stemgedrag laten zien¹². Partijen hebben er hun eigen specifieke ‘biotopen’ die er ongeveer hetzelfde uitzien wat betreft het type bewoners, de woningvoorraad en de wijze waarop mensen hun huizen en tuinen aankleden. Zo zien we in veel steden een kern met veel stemmen voor D66, VVD en GroenLinks. Die laatste partij doet het vooral goed in de negentiende-eeuwse ‘bakfietsgordel’ rond de binnenstad, waar *gentrification* plaatsvindt, de opwaardering van een buurt op sociaal, economisch en cultureel vlak. Van Groningen tot Dordrecht staan hier dezelfde soort huizen, met stokrozen en blauwe regens langs de gevels, een asymmetrisch ingerichte vensterbank met een plant en een kat, een houten vloer en een vanaf de straat zichtbare boekenkast¹³. Dit terwijl de CDA-er eerder lijkt te kiezen voor een rustige wijk en wintergroene beplanting en de PVV-er vaak zijn of haar tuin betegelt. De geografie van het stemgedrag is dynamisch. Als de opwaardering van een buurt is geconsolideerd, lijkt het zwaartepunt van GroenLinks door te schuiven naar nieuwe gebieden in opkomst, en winnen D66 en VVD. Ruimtelijke ontwikkelingen en het daarmee samenhangende stemgedrag lijken als jaarringen naar buiten toe te trekken. In de volgende ring bevinden zich veel mensen met een migrantenachtergrond. Zij schuiven weer door naar de naoorlogse wijken en groeikernen.

De vroeg-twintigste eeuwse arbeiderswijken, vaak tuindorpen, zijn wingebied voor PVV, SP en Denk, terwijl de betere wijken uit deze periode, met de erkers, hoge daken en veel Volvo’s, eerder neigen naar D66, GroenLinks en VVD. In de grootschalige uitbreidingswijken uit de jaren zestig en zeventig zien we Denk, en in het verleden de PvdA, opduiken op plekken waar hoogbouw met veel schotelantennes domineert, en de PVV in de laagbouw. Een volgende schil bestaat uit de zogenoemde bloemkoolwijken, met kronkelende woonerven. Deze wijken laten een gevarieerd beeld zien. Bepaalde delen maken een proces van verloederding mee en laten concentraties van PVV en SP zien. In de nieuwste wijken, de experimentele wijken uit de jaren negentig, en de weer meer traditioneel ogende (Vinx-)wijken uit de nieuwe eeuw doet de VVD het goed,

¹² Voogd, J. de (2017). Hoe je stemgedrag kunt aflezen aan bakfietsen, rolluiken en schotelantennes. De Correspondent.

¹³ Wijs-Mulkens, E. de (1999). *Wonen op stand. Lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite*. Amsterdam: Spinhuis.

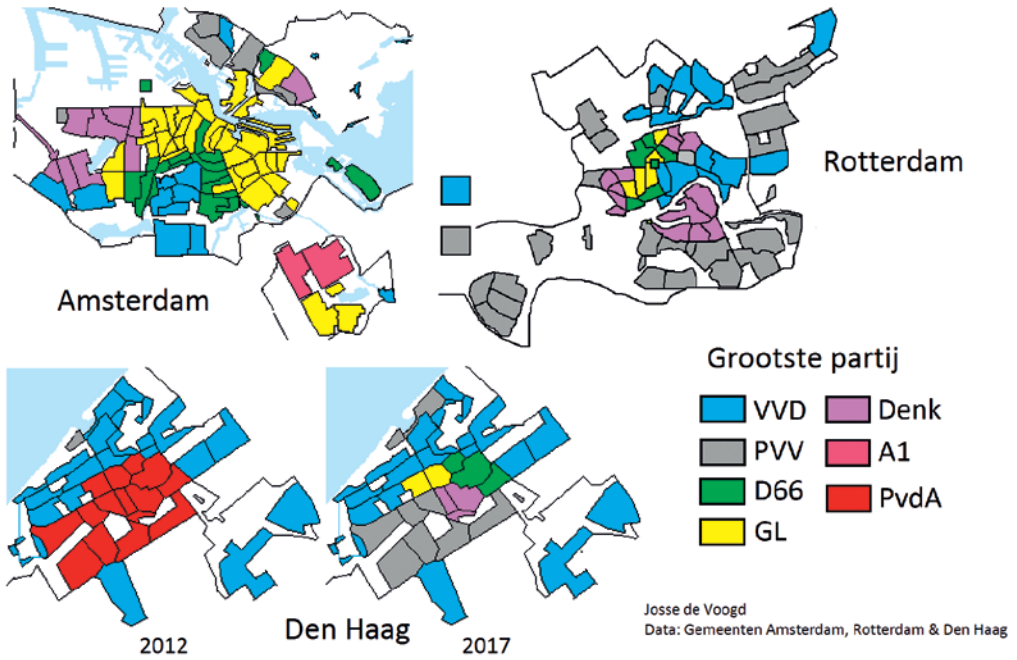
vaak gevolgd door D66 of PVV. Rond de stad liggen nog een aantal plaatsen die als verlengstukken van de stad beschouwd kunnen worden. Vaak ligt er een elitedorp in een fraai landschap waar vanouds de VVD veel aanhang trekt, maar door het progressiever worden van de elite ook D66 en soms GroenLinks redelijk vertegenwoordigd zijn. Dan zijn er de groeikernen die meestal PVV-bolwerken zijn, en de meer traditionele omringende dorpen, waar CDA, VVD en PVV het doorgaans goed doen. Bij gemeenteraadsverkiezingen scoren lokale partijen vaak hoog in deze dorpen, zeker wanneer zij met tegenzin bij een stedelijke gemeente zijn gevoegd.

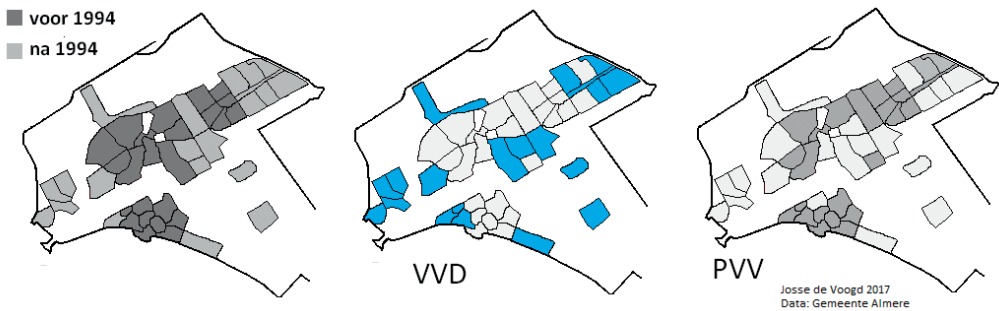
Beelden uit de negentiende eeuwse ring, vooroorlogse arbeidersbuurt, grootschalige naoorlogse wijk en Vinex-wijk.

Waar het VVD-blauw de gemeentekaart van Nederland domineert, komt bij inzoomen op de grotere steden juist een veelkleurig mozaïek naar voren. Treffend zijn vergelijkingen met de kaarten van de vorige verkiezingen in 2012. Wat toen PvdA-rood was, is nu in veel verschillende kleuren veranderd. Kiezers zijn alle kanten op gegaan en de contrasten zijn groot. Zo loopt de score van Denk per stembureau in Rotterdam uiteen van 0% tot 53,2% en van de PVV van 1,5% tot 45,8%. Kijken we naar de grootste drie steden, dan zien we in Amsterdam qua bevolkingssamenstelling en stemgedrag vooral een graduele overgang van binnen naar buiten, waarbij de kern D66 en GL stemt, in de buitenwijken Denk en PVV het goed doen en ook Artikel 1 in enkele buurten in Zuidoost de grootste is geworden. In Rotterdam wisselen wijken met verschillende kleuren elkaar meer af, terwijl in Den Haag de scheidslijn tussen de politieke kleuren dwars door de stad heen loopt.

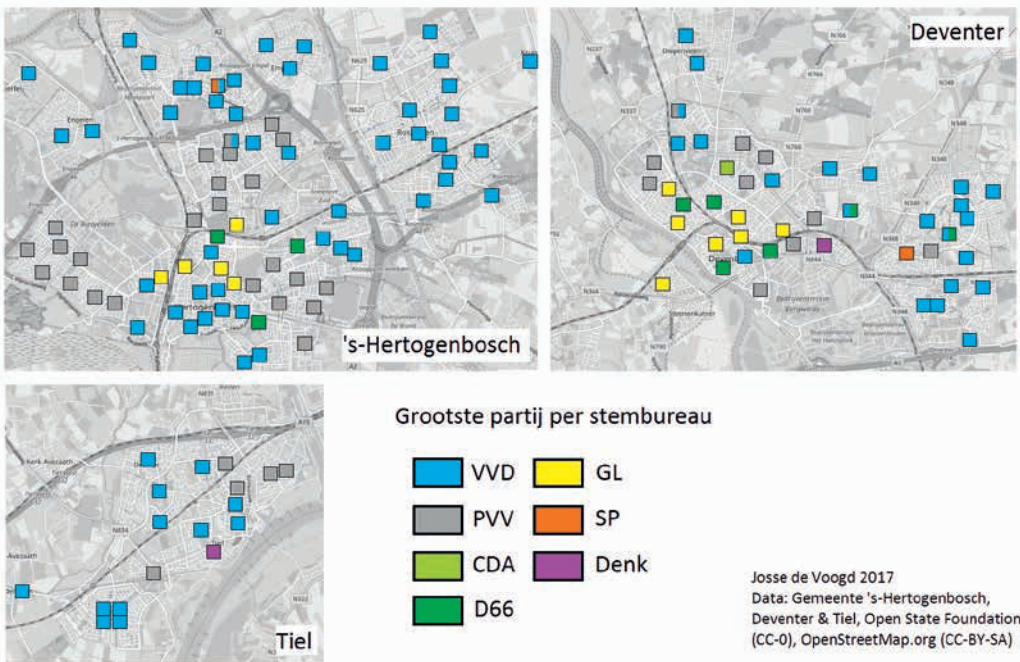

Grootste partij per buurt in Amsterdam (linksboven), per postcode-4 gebied in Rotterdam (rechtsboven) bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 en per buurt in Den Haag (onder) bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 en 2017.

Almere, wijken van voor en na 1994, en wijken waar VVD en PVV hoger scoren dan het stedelijk gemiddelde.

Een blik op de groeikern Almere laat zien dat de PVV sterk is in de oudere wijken en de VVD in de nieuwere. Dit terwijl de VVD ooit veel groter was in Almere, juist toen de stad alleen nog uit die eerder gebouwde wijken bestond. De VVD is dus fors gedaald in het oudere gedeelte van de stad. Hetzelfde gaat op voor D66. Almere functioneert als een doorschuifstad die de volgende ring vormt om de moederstad Amsterdam, waarbij groepen en hun stemgedrag naar buiten toe opschuiven. Nieuw gebouwde wijken trekken welvarende groepen, die vaak VVD zullen stemmen, uit de oudere wijken weg. De oude wijken vullen zich met nieuwkomers uit de stad, die meer dan in het verleden uit de lagere (midden) klasse komen.

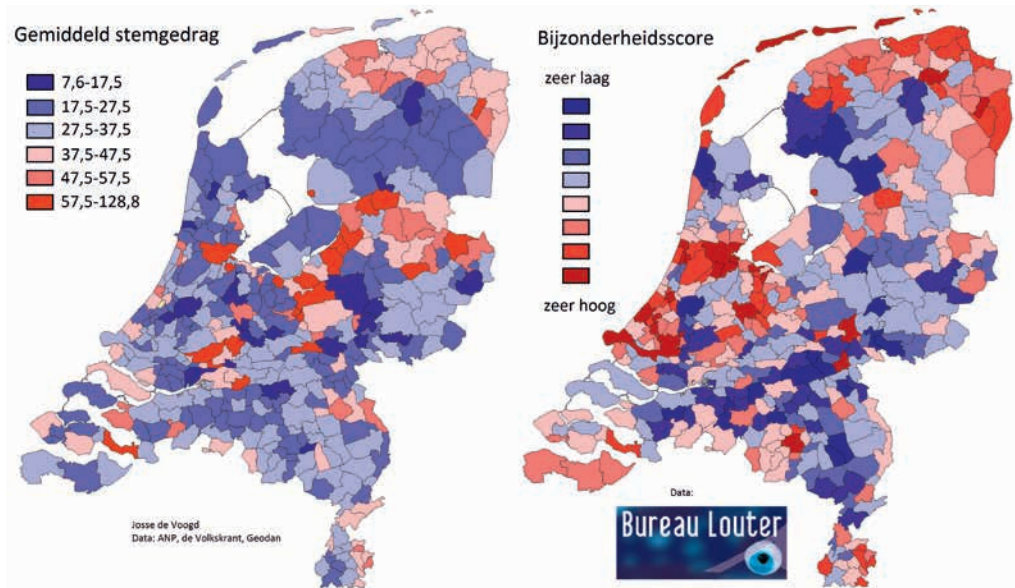
Grootste partij per stembureau in de steden 's-Hertogenbosch, Deventer en Tiel.

Beelden van steden als Den Bosch en Deventer laten grofweg een ruimtelijke driedeling zien tussen kern, tussengebied en buitenrand. VVD, D66 en GroenLinks, de partijen die vooral hogeropgeleide, welvarende en optimistische kiezers trekken, doen het goed in de binnensteden en VVD en D66 ook aan de buitenranden. In de wijken er tussenin, de vooroorlogse arbeidersbuurten en de naoorlogse buitenwijken waar nogal eens verwoeding plaatsvindt, scoren PVV, SP en Denk. Wie het zich kan veroorloven lijkt, afhankelijk van de leefstijl, te kiezen voor de identiteit en levendigheid van de centrale stad of voor nieuwbouw en rust aan de randen. Wanneer we Den Bosch en Deventer vergelijken met bijvoorbeeld Tilburg en Enschede, lijken de eerste twee steden sterker gesegregeerd te zijn. Industriesteden met een meer dorpse opzet zijn vaak wat meer organisch gegroeid met minder scherpe overgangen tussen wijktypen en daarmee tussen electorale 'biotopen'. In middelgrote plaatsen als Tiel, Schagen en Etten-Leur ontbreekt doorgaans de progressief stemmende kern zoals de grotere steden die kennen. In meer dorpse plaatsen stemt het centrum soms juist conservatiever dan de buitenwijken. Buiten het centrum zijn de patronen wel vergelijkbaar met die in grotere steden. Met een

sterke PVV in de oudere nieuwbouwwijken en een dominante VVD in de nieuwe wijken. Ook is Denk hier en daar de grootste partij op stembureauniveau¹⁴.

Gewicht van het ‘Middenland’; waar de gemiddelde Nederlander woont

Manco van een analyse met behulp van kaarten is dat we oppervlakten zien in plaats van aantallen kiezers, wat kan leiden tot vertekeningen. Het is daarom belangrijk te kijken naar de bevolkingsdichtheid van gebieden. Voor het CDA zien we bijvoorbeeld enerzijds hoge scores in het Twentse Tubbergen terwijl anderzijds in absolute zin toch de meeste stemmen worden behaald in Rotterdam en Den Haag, ondanks de lage percentages. De gemiddelde CDA-kiezer moeten we wellicht niet zoeken in deze uitersten, maar in iets ertussenin: een middelgrote plaats met een bovengemiddelde CDA-score zoals Nijverdal of Deurne.

Afwijking stemgedrag ten opzichte van landelijk gemiddelde bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 (links) en mate van bijzonderheid op basis van een reeks indicatoren door Bureau Louter (rechts).

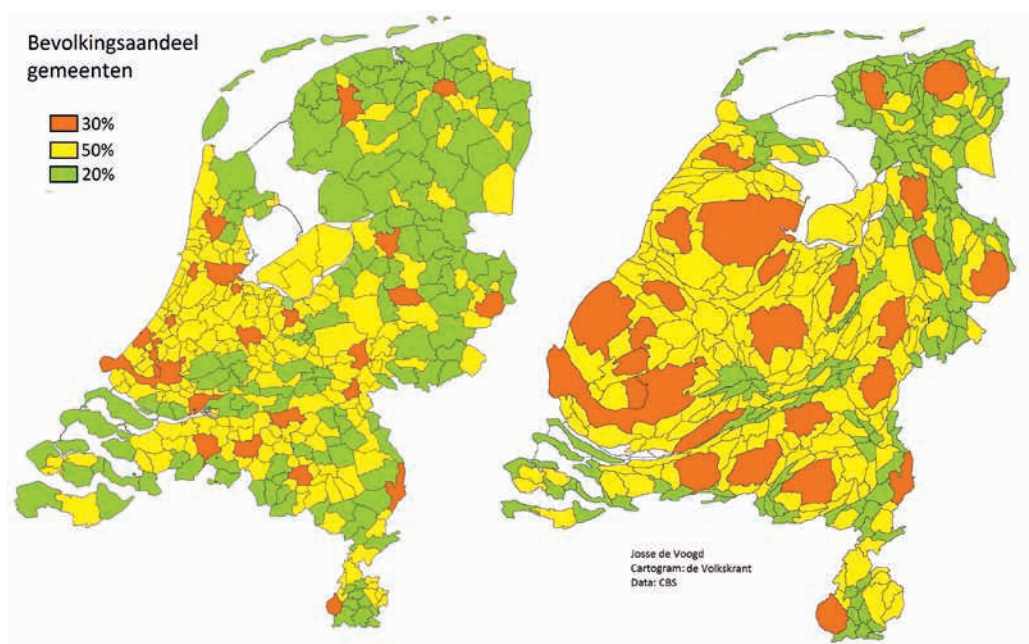
Wat voor de gemiddelde CDA-er geldt, gaat ook op voor Nederland als geheel. De meeste Nederlanders wonen in plaatsen die lastig zijn in te delen onder stad of platteland. Ongeveer 50 procent van de bevolking woont in wat men zou kunnen beschouwen als het ‘Middenland’, terwijl zo’n 30 procent in grotere steden woont (compacte stedelijke gemeenten met meer dan +/- 90.000 inwoners en een sterke centrumfunctie) en 20 procent op het platteland¹⁵. De gemiddelde Nederlander woont in een groot gegroeid dorp of kleine stad in de redelijke nabijheid van grotere steden. Het zijn plaatsen die opvallend sterk op elkaar lijken,

¹⁴ O.a.: NOS, Stichting Politieke Academie, J. Smits & F. van Dalen (30 maart 2017). Hoe stemde jouw buurt? Bekijk hier de kaart.

¹⁵ Voogd, J. de (2017). In Heemskerk en Etten-Leur winnen politici de verkiezingen. Alleen komen ze er te weinig. De Correspondent.

met dezelfde winkelcentra, stations, winkelketens, rijwoningen en straatmeubilair. Bureau Louter keek naar een hele reeks indicatoren en kwam op Dongen uit als de ‘minst bijzondere’ gemeente, gevolgd door Wijchen en Montferland¹⁶. Amsterdam wijk in hetzelfde onderzoek het meest af van alle 388 gemeenten. Qua stemgedrag is Apeldoorn het meest gemiddeld, gevolgd door Nieuwegein en Heemskerk. Gemiddeld Nederland lijkt zich te bevinden in de luwte van de Randstad en op de schakelpunten tussen centrum en periferie, met een opvallende concentratie langs de snelwegen A50 en A59.

Het gewicht van het Middenland wordt goed zichtbaar wanneer we een ‘cartogram’ maken, een kaart die vervormd wordt op basis van het aantal inwoners of kiezers in een gemeente. Dichtbevolkte gebieden worden opgeblazen terwijl dunbevolkt platteland krimpt. Ondanks dat de steden duidelijk in het oog springen, valt toch vooral op hoeveel middelgrote plaatsen daar tussenin liggen. Dat geldt vooral voor het westen, midden en zuiden van het land. De randgemeenten van Rotterdam ‘wegen’ bijvoorbeeld net zo zwaar als de stad zelf. Verkiezingsavonden beginnen traditioneel met de uitslagen van kleine gemeenten, waarna vervolgens reikhalzend wordt uitgekeken naar de grotere steden. Maar die steden veranderen vaak weinig aan de uitslag. Want ondertussen rollen de Middenland-gemeenten binnen, die samen veel zwaarder wegen en dus de verkiezingsuitslag bepalen¹⁷.

Verdeling stad-‘Middenland’-platteland (op basis van indeling auteur) weergegeven in een gewone kaart (links) en een cartogram (rechts).

¹⁶ Bureau Louter (2015). Bijzonderheidskaart.

¹⁷ Voogd, J. de (2017). Naar welke gemeenten je (niet) moet kijken als de verkiezingsuitslagen binnenkomen. De Correspondent.

In het maatschappelijk debat worden deze middelgrote plaatsen nogal eens over het hoofd gezien. De focus ligt vaak op uitersten zoals grote steden of juist plattelandsgebieden. Zo is er veel aandacht voor (vaak gekleurde) achterstandswijken in de steden. Dit terwijl in middelgrote gemeenten evenzeer achterstandsgebieden zijn en migrantenpopulaties leven. Ook in het Middenland bestaat kwetsbaarheid en ontevredenheid. Het verschil in dynamiek wanneer men het station van Breda of Roosendaal verlaat zegt waarschijnlijk meer over Nederland dan een vergelijking tussen extremen als Amsterdam en Zeeuws-Vlaanderen. Een gemiddelde van stad en land maakt nog geen Middenland, het heeft haar eigen dynamiek.

Beelden uit Middenland

Aandacht voor verschil; consequenties voor beleid

Een ruimtelijke analyse van het stemgedrag toont een grote diversiteit aan gebieden met een uiteenlopende politieke kleur. De meest recente Kamerverkiezing laat een verdere versnippering van het politieke landschap zien. Er verschijnen steeds weer nieuwe partijen ten tonele die specifieke 'niches' vertegenwoordigen die ook ruimtelijk op een bepaalde manier zijn gesorteerd. De toename van het aantal partijen kunnen we zien als een emancipatieproces van de kiezer. Tegelijk laat de electorale versplintering ook zien dat het moeilijk is om kiezers te binden en dat zij minder vaak gedeelde belangen hebben. Een veelkleurige kamer leidt daarnaast tot uitdagingen wat betreft bestuurbaarheid.

Kijkend naar de geografie kunnen we vooralsnog niet spreken over scherpe tweedelingen tussen twee groepen, daarvoor zijn er te veel verschillende dimensies waarlangs kiezers verdeeld zijn. Wel kan het leven in sterk gesegregeerde gemeenschappen leiden tot een afnemend inlevingsvermogen in elkaar. Zorgelijk is het ook wanneer verschillende tegenstellingen sterk overlappen en samenhangen met de toegang tot voorzieningen en het politieke proces. De kloof tussen hoger- en lageropgeleiden baart in dat opzicht zorgen. Hogeropgeleiden zijn gemiddeld genomen gezonder, gelukkiger en optimistisch en kennen beter de weg als het gaat om regelgeving en inspraak. Ze wonen vaak op plekken waar het economisch en sociaal relatief goed gaat. Daartegenover staat het onbehagen dat in specifieke gebieden sterk aanwezig is. Het gaat dan vaak om de periferieën van steden, van de Randstad en van het land. Het zijn regio's waar over het algemeen lager en middelbaar opgeleiden sterker vertegenwoordigd zijn. Daarbij blijkt wel dat sociale samenhang en sociaal vertrouwen belangrijke factoren zijn die de relatie tussen een lage opleiding en maatschappelijk onbehagen nuanceren. Houvast en de mate van regie over het leven lijken er toe te doen.

De groeiende ruimtelijke verschillen in het land leiden tot nieuwe uitdagingen voor overheid en samenleving. Dilemma's komen naar voren wat betreft het zich richten op groeipolen of juist op spreiding ten gunste van kwetsbare plekken. Daarbij is het belangrijk te realiseren dat scheidslijnen zich op verschillende schaalniveaus voordoen. De situatie kan per buurt en zelfs per woonerf verschillen. Belangrijk is om niet alleen te focussen op extremen als achterstandswijken in de steden en krimpgebieden, maar ook op meer subtiele achterstanden in uitgestrekte buitenwijken en middelgrote plaatsen. Wijken die iets ondergemiddeld scoren lijken wellicht minder problematisch dan de slechtste scores, maar zijn dat wel als er van dat type wijken heel veel zijn.

Door de grote verschillen tussen groepen mensen, gemeenten en buurten zullen maatschappelijke veranderingen afhankelijk van de plek verschillend uitwerken. Dit geldt bijvoorbeeld voor de transitie naar een participatiesamenleving, waarin van burgers wordt verwacht dat zij een grotere verantwoordelijkheid nemen voor het eigen leven en de omgeving. Verschillen in opleidingsniveau, inkomen, gezondheid, vertrouwen en mobiliteit zullen meewegen bij een al dan niet succesvolle transitie. De kans is groot dat de regio's met veel hogeropgeleiden en die met een sterke sociale samenhang, zoals de *Green-Belt* en *Civic-Belt*, gemakkelijker met deze veranderingen overweg zullen kunnen.

Op de toenemende verscheidenheid zijn verschillende antwoorden mogelijk. Beleid kan als maatwerk geformuleerd worden. Sommige regio's of sommige groepen hebben belang bij een andere aanpak of een andere manier van aanspreken. Tegelijk doet men daarmee wellicht de variatie binnen gebieden en groepen tekort. Wanneer er wel voor wordt gekozen om generiek beleid voor heel Nederland te voeren, is het van belang om naast kennis van de diversiteit ook goed voor ogen te hebben hoe het gemiddelde Nederland er uit ziet. Een sterk besef van de verhoudingen in het land kan helpen om maatschappelijke kloven te overbruggen.

Dit is een uitgave van:

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

telos brabant's centrum voor
duurzame ontwikkeling

Oktober 2017 | 106027